

MƏHSƏTİ POEZİYASININ MÖCÜZƏLƏRİ

Mobil ASLANLI HUNTÜRK, pedaqogika üzrə elmlər doktoru

Xalqımızın XII əsr poeziyasının qüdrətli söz ustalarından, habelə Azərbaycan İntibahının layiqli nümayəndələrindən sayılan Məhsəti Gəncəvi bütün Şərqdə rübai üslubunda yazıb-yaradan fikir karifeylərindəndir. Onun yaradıcılığında ülvi məhəbbət, humanist hisslər, bəşəri duyğular, gözəllikdən həzz duymaq, musiqidən feyz almaq və s. kimi nəci bəlamətlər başlıca yer tutur. Dövrünün tanınmış ziyalıları, əmirləri, padşahları və başqa yuxarı təbəqə zümrələri onunla bir məclisdə oturub şairənin şirin söhbətlərinə qulaq asmağa, dərin kamalını, çaldığı udu dinləməyə, xüsusilə də şahmat taxtası arxasında əyləşib dərin düşüncələrə dalmağa sonsuz maraq göstərirdilər.

Şairənin poeziyasında şahmat oyunu ilə bağlı istilahlara əbəs yerə geniş yer verilmir. Rübailərini əksər misralarında yüksək boyalarla şətrənc fiqurlarının gözəl təsvirini canlandıran şairə, bu oyunun ustad bilicisi, mahir sənətkarı səviyyəsində qərarlaşmasını təsdiqləyir.

Şahmat taxtası arxasında əyləşib fikrə qapılan, iti zehni, çevik təfəkkürü və fantaziyası ilə müşküllü mənsubələr quran, sonra bu şahmat məsələlərinə bədii don geyindirib poeziyasını rəvnəqləndirən Məhsəti əksər hallarda qalib olurdu. Ancaq şairənin taleyində bir qəm şahmatı vardı ki, onu Məhsətinin iç dünyası ilə dış dünyası oynayırdı. Və bu ziddiyyətli rəqabət müstəvisində daxili aləmi ilə zahiri davranışı bəzən uyğun gəlməyən Məhsəti iflasa uğrayırdı. Geniş dünyagörüşü, zəngin mənəvi aləmi, zərif gözəlliyi zəmanəsinin

ziddiyyətli, qaranlıq fikirli mühiti ilə heç cürə uyğunlaşmır və şairə şətrənc taxtasının dolanbac yollarında bürəyə-bürəyə addımlayan şahmat piyadasına bənzəyirdi.

Məxəzlərdə göstərilir ki, şairənin şətrənc taxtası arxasında əsas rəqibi onun əri - Gəncə katibinin oğlu Əmir Əhməd olmuşdu. Məhsəti ilə Əmir Əhməd arasında davam edən şahmat görüşləri o dərəcədə maraqlı olmuşdur ki, bu, hətta şairənin yaradıcılığından da kənarda qalmamışdır. Bu bir həqiqətdir ki, ulu qərinələrdən, uzaq keçmişimizdən hay verən, soruq gətirən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini bizdən eralar, əsrlər ayırsa da, baş verən hadisələr, cərəyan edən ictimai-siyasi proseslər hər zaman şərəfli keçmişimizə boylanmağı, onu yaradan ədəbi şəxsiyyətlərə qarşı unutan olmamağımızı tələb edir. Belə tarixi şəxsiyyətlər haqqında təqribən XV əsrdə qələmə alınmış bədii nümunələrdən olan «Məhsəti və Əmir Əhməd» dastanıdır ki, burada hər iki sevgilinin həm də mahir şətrənc ustaları olmaları barədə geniş məlumat verilir. (Bax: Məhsəti Gəncəvi. Rübailər. Bakı, 1957).

Məhsəti Gəncəvi ilə Əmir Əhməd arasında vaxtaşırı keçirilən şahmat yarışmaları şairənin rübailərində də maraqlı təsvirini tapır. Rübaйлərdə qeyd edildiyi kimi bir dəfə Məhsəti xanım Əmir Əhmədlə şahmat oynayarkən taxta üzərində şairə üçün mat olmaq təhlükəsi yaranır. Əslində bu mürəkkəb vəziyyətdən çıxış yolu var imiş. Həmin ağır təhlükənin fərqi bəzən varmıyən şairə xeyli fikirləşsə də gedişi tapa

bilməyərək müdafiə ümidini itirir; gah Əmir Əhmədin üzünə, gah da şahmat taxtasına baxır. Nəhayət, şairənin səhf gedişindən uğurla istifadə edən Əmir Əhməd dərhəl topla bir gedişə onu mat edir. Məhsəti bu zaman özünü sındırmayaraq rəqibinə bildirir ki, əgər o, oyuna lazımı diqqət yetirsəydi mat olmazdı:

*Xoşbəxtdir rüxünə rüx qoysa hər kəs,
Rüxün eyləyəni şah edə bilməz.*

Mən oyuna baxım, yoxsa rüxünə?

Bu halda neyləyim, mat qalmaqım bəs?

Bədii ədəbiyyatın ifadə formalarından çox ustalıqla yararlanan Məhsəti digər rübailərində də şahmat oyunundan bənzərlik şəklində çox istifadə etmişdir. Məsələn:

Zülümdür, riyadır işlərin tamam,

Bizə cövrü-cəfa verərsən müdam.

Səni mat eləsəm incimə, oğlan,

Bununçün eşqinlə mən oynayırım.

Göründüyü kimi, klassik şairəmiz yüksək bədii boyalarla fars dilində «rüx» sözünü çalarlarda istifadə etmişdir. Burada rüx həm üz, yanaq, çöhrə və həm də şahmat daşlarındakı əsas fiqurlardan olan «top» mənasını anladır.

Məhsəti digər bir rübaidə isə şahmat fiqurlarının nisbi qüvvələrindən məharətlə istifadə edərək onların bədii təsvirini, dinamik şəkildə canlı obrazını göstərir:

Şahın qoşunu fili dağdadır,

Vəzir min qeysər, min xaqan yıxar.

Mən mənün rüxünə qurban olum ki,

Şahmari o, atdan düşürüb salar.

Maraqlı burasındadır ki, Məhsətinin həyat və fəaliyyəti barədə müxtəsər bilgilərə bir daha rast gəldiyimiz «Məhsəti və Əmir Əhməd» dastanında da şairə inci kəlamlar, dürr, mənəyüklü misralar qoşan, gözəl ud çalan, şətrənc oynayan, dostluğa, sevgiyə, xeyirxahlığa olduqca həssas yanaşan bir humanist qəlbli insan kimi təqdir edilir. Dastanın «Saray» bölməsində Şahi – Gəncə ilə Məhsəti arasındakı şahmat yarışmasından

da söhbət açılır.

Göründüyü kimi, rəqibində psixoloji ruh və gərginliyi aradan qaldıraraq özünəinam hissini artırmaq məqsədilə şairə bədahətən məhdiyyə deyir.

Qüdrətli hökmdarların müzəffər yürüşləri, möhtəşəm səltənətləri xarabalığa çevirən ordusundakı şah, vəzir, fil, top və s. kimi şahmat fiqurlarının əzəməti və funksiyasını tərif edən şairə epitetə vararaq mübaligə şəkilində oyundaşında şən əhval-ruhiyyə, xoş ovqat və nikbinlik yaratmağa çalışır.

Səciyyəvi haldır ki, dünya ədəbiyyatında ilk şairə, ilk rübai ustası, həm də tanınmış bir şətrənc bilicisi kimi xalqımızın iftixarı olan Məhsəti ilə öyünməyə, onun zəngin mənəvi dünyasından qürur duyub fəxarətlə danışmaqdan fərəh keçirməyə mənəvi haqqımız vardır.

İnsanda əqli fəaliyyətin, təxəyyül gücünün və idrak qabiliyyətinin artmasına, habelə həssaslıq, səbirlik, iradilik, əzmkarlıq kimi bir sıra mənəvi-iradi, əxlaqi-etik keyfiyyətlər tərbiyə edən şahmata şairənin xüsusi maraq göstərməsi, onun bir daha güclü erudisiya və təfəkkür sahibitək zamanəsinin sayılıb seçilən nadir simalarından olduğunu sübut edir.

Məhsəti rübailərinin birində şahmatda bütün daşların adlarını sadalamaqla bu oyunda əri Xətib oğlu Əmirin dörd usta əlamətini xüsusilə vurğulayır:

Atı, şadlıq meydanında çapdıqca,

Lətif təbindən sehlər yaradırsan.

Vəzir, şah, piyada, fil, top və atla

Yaxşı, aydın, qərribə və gözəl oynayırısan.

Ən xırda detallarına qədər şahmat terminologiyasına yaxından bələd olan şairə şahmatdan məcaz (təşbih) şəkildə istifadə etməklə bənzərsiz rübailəri yaradır.

*Biz sənin o gözəl rüxünə (üzünə)
bəndəlik edirik*

Və sənin gözəl simalarından azad

oluruq

*Daim sənin qəminlə şahmat
oynadığımızdan*

*Biz də sənə qəm versək (bizdə səni
mat etsək) gərək inciməyəsən.*

Burada şahmat fiquru mənasında işlədilən «rüx» sözünə istinad edən şairə məşuqəsi ilə şahmat oynayan aşiqi, «top» taxta üzərində çıxılmaz vəziyyətə salıb. Onun bütün fikri oyunun bu tərs anının həllinə yönəlib və bir anlıq yarın tellərinin əsirliyindən xilas olub. Rübaidə iki anlamda işlədilən «mat» sözünün də əzəl mənası şahmatda qələbə çağırışıdır.

Müxtəlif variantda anlaşılan Məhsəti rübailərinin birində şahmat oyunundan yenə də təhbih şəkildə maraqla istifadə etmişdir:

*Sən (mənim taxta üzərində üstün
mövqeyi olan) atının yolunu bağlayanda*

*Heyran ürəyimə daha bir dağ vurur-
san.*

*Sən məni şah elan etməzdən qabaq
(bir fiqurumu) qurban verərəm.*

*Və (beləcə) sən (aldanıb) qurbanı
(mənim fiqurumu)*

*götürdüyündən şah (vəziyyətindən)
çıxaram.*

Rübaidə göstərilir ki, sənin filin mənim daşlarıma hücum edib onları dağıtsa da, vəzirin nə qədər qüvvətli olub «min qeysər», «min xaqan yıxs da, yenə o topun müqabilində zəifdir, yalnız topun şahları ümitsiz hala sala bilər.

Şairənin şahmat oyununu dərin təfəkkürlə belə yüksək səviyyədə araşdırıb təhlil etməsi onun ecazkar zövqə və parlaq istedadla malik olmasını səciyyələndirir. Şahmat taxtası arxasında əyləşən leylacın həm də bədahətən dörd misralıq şeirdə bənzəri olmayan rübai yaratması təkcə Şərqdə deyil, eləcə də dünya ədəbiyyatında həmin poeziyanın əsasını qoyan Məhsətiyə nəisib olmuşdur.

XII əsrdə Qərbi Avropada qadınlar şahmata yenicə həvəs göstərməyə başladığı halda, Məhsəti Gəncəvi həm də yaradıcılığında bu oyundan bədii təsvir vasitəsi kimi istifadə edərək bütöv bir eşq macərəsinə tərənnüm etmişdir.

Tanınmış alman alimlərindən biri 1963-cü ildə Almaniya Demokratik Respublikasının Visbaben şəhərində nəşr etdirdiyi «Gözəl Məhsəti» adlı əsərində şairənin şahmatdan bəhs edən rübailəri barədə ətraflı açıqlama vermişdir. Məhsəti Gəncəvinin bu oyunu gözəl bilməsi alman professorunun diqqətini güclü cəlb etmiş və o, şairənin rübailərindəki şahmat istilahlarını klassik şairimiz Qətran Təbrizi və XII əsr səlcuq sultanı III Toğrulun xəttatı, sonralar isə nədimi olmuş məşhur İran tarixçi alimi Ravəndinin işlətdikləri istilahlarla müqayisə edərək, belə qənaətə gəlmişdir ki, Şərq şairlərinin şahmatdan qüvvətli bədii vasitə kimi istifadə etmək məharətləri Qərbdə də öz təsirinə göstərmişdir.